

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/86452>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

RECENSIES

Dik van Arkel, *The Drawing of the Mark of Cain. A socio-historical analysis of the growth of anti-Jewish stereotypes* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009) 588 p. ISBN 9789089640413.

Op 30 juni 2010 overleed emeritus hoogleraar geschiedenis Dik van Arkel op 85-jarige leeftijd. In de eerste week van januari verscheen zijn langverwachte boek over de geschiedenis van het antisemitisme. Dit meesterwerk is het resultaat van een leven lang denken over anti-joodse stereotypen, de kracht van vooroordelen, en de voorwaarden waaronder deze al dan niet leiden tot vervolging en moord. De lof gaat uit naar de bezorgers H. Floris Cohen, Leo Lucassen, Robert Ross, en naar de schrijver van een introductie en een historiografische epiloog, Chris Quispel.

Dit is geen geschiedenis van het antisemitisme die beoogt een min of meer compleet chronologisch overzicht te geven. Van Arkel heeft zich gespecialiseerd in enkele specifieke periodes en regio's, te weten West-Europa vanaf het ontstaan van het christendom tot en met de middeleeuwen, en in het bijzonder de voorlopers van het huidige Engeland, Duitsland, Oostenrijk en Italië. Zijn doel was een universele theorie over de groeifactoren van antisemitisme en andere vormen van racisme – want voor Van Arkel zijn deze verschijnselen nauw verwant. Ook tegenstemmen en tegentrends boeien hem, wanneer hij wijst op perioden waarin joden en niet-joden in verschillende landen en streken juist goede verhoudingen met elkaar onderhielden. Zijn theorie is bruikbaar om hedendaagse bewegingen tegen minderheden te analyseren en te komen tot adviezen voor het afremmen van racistische organisaties. Zijn diepere drijfveer daarbij ligt in de door hemzelf beleefde geschiedenis van het Nazi-antisemitisme in Duitsland en Nederland. 'De antinazigevoelens waren bij mij al vroeg heel sterk', zei hij in een recent interview. Die sterke gevoelens waren een direct gevolg van het leren kennen van Duitse joodse vrienden van zijn ouders. Door de jodenvervolging verliest hij later ook Nederlandse joodse kennissen en vrienden.

Van Arkel presenteert eigen concepten zoals 'secessiefrictie', waarmee hij de verhouding tussen joden en christenen typeert; 'terrorisering van de discriminant', waarmee hij de dwang aanduidt tot het meedoen aan discriminatie en vervolging door omstanders; en de 'genealogie van stereotypen', waarmee hij duidt op de dynamiek en de flexibiliteit van anti-joodse stereotypen, die ten aanzien van joden sterker, tegenstrijdiger, meervoudiger en irrationeler zijn dan ten aanzien van andere minderheden.

De studie van racisme en antisemitisme kent optimistische en pessimistische benaderingen, en Van Arkel geeft blijk van beide. Optimistisch is zijn analyse van de effecten van dagelijkse omgang tussen joden en niet-joden, en tussen minderheid en meerderheid in het algemeen; hij is ervan overtuigd dat van die interactie een correctieve werking op stigmatisering en stereotypering uitgaat. Hoe universeel deze werking is valt te bezien; in sociologische analyses van wat de contactthese wordt genoemd is vaker een meervoudig effect van interetnisch of interreligieus contact

gevonden. Van Arkel overtuigt wel met zijn voorbeelden van situaties waarin de kerkleiding gelovigen dagelijkse omgang met joden verbiedt. Geweld tegen joden komt dan gemakkelijker tot stand.

Pessimistisch is hij over de mogelijkheden om anti-joodse activiteiten effectief te bestrijden. Wanneer een onredelijke anti-joodse stemming om zich heen grijpt, blijkt de meerderheid van de niet-joden spoedig weinig vatbaar te zijn voor redelijke argumenten. Dan kan in korte tijd een zeer gevaarlijke gewelddadige situatie ontstaan, die bovendien door weinig afgeremd wordt.

Van Arkel ziet naast overeenkomsten in dynamiek ook een verschil tussen anti-joods en anti-zwart racisme. Hij wijst op verschillen in stereotypen en in de arbeidsmarktpositie. Tot slaaf gemaakte Afrikanen en zwarte Amerikanen werden gedwongen tot onbetaalde dwangarbeid. De eigenaren hadden belang bij het kunnen doorwerken en dus in leven laten van degenen die ze tot hun eigendom verklaard hadden. Dat belang ontbrak ten aanzien van de joden, die vanaf de middeleeuwen buiten de reguliere arbeidsmarkt geplaatst zijn. Geweld tegen joden ontspoorde door deze economisch specifieke factoren sneller en ongeremder tot moord en uitroeiing.

Voor alle vormen van racisme geldt dat autoriteiten op elk gebied – nationaal, lokaal, in organisaties, informele en particuliere verbanden en families – cruciaal zijn in het herkennen van uitsluiting en het tegengaan van stereotypering. De elementaire kracht van antisemitisme en racisme wordt steeds weer onderschat, benadrukt hij terecht. Die onderschatting kan snel tot gevaarlijke situaties leiden. Zo is er een neiging om antisemitisme en racisme buiten de eigen samenleving te plaatsen en in de eigen omgeving of kring niet te herkennen. Van deze neiging maken racistische bewegingen gebruik om hun draagvlak te vergroten. Cruciaal is ook de timing. In de maanden vlak voor de machtsgreep van de Nazi's in 1933 was de anti-joodse propaganda van de NSDAP opmerkelijk genoeg minder sterk, en dat was ook het geval gedurende de Olympische spelen van 1936.

Van Arkel staat stil bij de vraag waarom nu juist joden te maken krijgen met stigmatisering. Hij laat zien dat er niet één anti-joods stigma is, maar een veelvoud van stigmata die het karakter van een spectrum hebben. Op welk element van dat spectrum in een bepaalde situatie de nadruk komt te liggen wordt bepaald door wat hij noemt 'ideological adequacy'. Antisemitisme is een ideologie, gericht op het veranderen of juist op het in stand houden van een bepaalde sociale orde. Van Arkel laat zien dat steeds wat het meest adequate en werkzame anti-joodse beeld lijkt te zijn tevoorschijn gehaald en gebruikt wordt.

Sterk is ook de neiging om een gestereotypeerde minderheid te beschouwen als homogeen. Voor de antisemiet blijft een jood eerst en altijd een jood, voor de racist een zwarte altijd een zwarte; diversiteit binnen de groep wordt niet erkend. Dit leidt tot beperkte en vaak eenzijdige omgang. Van Arkel spreekt van 'labeled interaction', tussen meerderheid en minderheid, die het stereotype in stand houdt. Niet alleen in tijden van een racistisch regime, maar ook daarna kan de omgang getypeerd blijven door ongemakkelijkheid en onwennigheid, omdat die eenzijdigheid in de verhoudingen lang doorwerkt.

Het bevorderen van ongedwongen vormen van contact tussen meerderheid en minderheden in Europa is gezien deze door Van Arkel overtuigend getoonde sterke historische neigingen van blijvend belang.

Dienke Hondius
Vrije Universiteit Amsterdam

J. van den Noort, *Langs de rand van het zand. Waterstaatsgeschiedenis in de Brabantse Delta* (Breda, Waterschap Brabantse Delta, 2009) 199 p., ISBN 987-90-8704-132-8.

In de brede waterstaatshistoriografie wordt er doorgaans maar weinig aandacht geschonken aan de ontwikkelingen van de waterhuishouding in de Noord-Brabantse regio. Deze onderbelichting is enerzijds een logische afspiegeling van het gegeven dat de meest ingrijpende en spectaculaire etappes van de lange strijd tegen de zee en het binnenwater zich in de Hollandse kerngewesten voordeden. Anderzijds bevat de Brabantse regio voldoende eigen geografische, sociaal-economische en politieke kenmerken die hun stempel op de waterstaatsgeschiedenis van het gebied hebben gezet en rechtvaardigen dat er van de bestudering van de Brabantse Delta eindelijk werk werd gemaakt. Net als veel andere overzichtswerken over regionale waterschappen is de aanleiding voor *Langs de rand van het zand* in een bestuurskundige reorganisatie te vinden, in dit geval de oprichting van Waterschap Brabantse Delta. Dat jonge waterschap vertrouwde de opdracht voor deze studie, in wezen een overzichtsgeschiedenis van de middeleeuwen tot heden, toe aan Jan van den Noort. Gezien de Brabantse Delta tot nog toe niet goed bedeed was door de historiografie, en veel van het overvloedige archiefmateriaal nog niet diepgaand bestudeerd werd, kon de waterstaatsgeschiedenis in het kader van de gegeven opdracht slechts in brede lijnen worden verteld. Van den Noort koos hierbij voor een in hoofdzaak chronologische ordening, die de transformatie van het landschap en de waterhuishouding in interactie met verschillende maatschappelijke facetten belicht.

Hij beschrijft hoe in de middeleeuwen de waterstaatsgeschiedenis vooral getekend werd door ecologische veranderingen ten gevolge van de afgraving van veenlagen in tijden van economische hoogconjunctuur. Vooral in het noordelijk gedeelte van de Delta, grenzend aan de grote rivieren, leidde dit tot aanzienlijk landverlies. Ook de zoutwinning droeg bij tot de opmars van de zee. Vanaf de vijftiende eeuw kwam er een geleidelijke kentering en zagen enkele landaanwinningsprojecten het daglicht.

De zestiende en zeventiende eeuw stonden vooral in het teken van militaire operaties ten gevolge van de Opstand. Het is een bekend gegeven dat het water een geducht wapen werd in de strijd. Anderzijds was de sterke aanwezigheid van de Nassau's (zowel politiek als economisch) van groot belang voor de grootschalige inpolderingen die naderhand gerealiseerd werden.

Vanaf de achttiende eeuw begon een heel andere problematiek de Brabantse waterhuishouding te overheersen: scheepvaartbelangen en rivierbeheer hadden baat bij hoge waterstanden en kwamen steeds meer in conflict met landbouwkundige overwegingen die juist lagere waterstanden prefereerden. Het eeuwenlange zoeken naar een juiste balans vond zijn eindpunt in de afsluiting van de riviermonden en de invoering van peilbemaling aan het einde van de vroegmoderne tijd. Eveneens werd druk gediscussieerd op het vlak van kanalenbouw: een hele resem plannen werd het voorwerp van conflicten tussen steden, gemeenten, waterschappen, en de hogere overheid.

In de twintigste eeuw, ten slotte, zag weer een andere problematiek het daglicht: de zorg om de waterkwaliteit. Uiteraard hing de opkomst van die problematiek samen met de voortschrijdende industrialisering (met onder meer de grootschaligere leeloerijen). Vóór de overstromingen van 1953 was er weinig beterschap en streefde men ernaar het vervuilde water gewoon weg te krijgen, in plaats van het zuiveren; nadien kwam er toch verandering en verbetering in.

Uiteraard was '1953' ook in de Brabantse Delta een keerpunt. Concreet gaf de ramp aanleiding tot processen van centralisatie en schaalvergroting: er kwam een Brabantse bandijk en een waterschap dat heel West-Brabant omvatte. Met de bouw van de Deltawerken was de bescherming van de Brabantse Delta al een heel eind gevorderd en werd de impact van de waterproblemen een stuk minder, hoewel blijvende aanpassingen nodig zouden blijken.

Van den Noort is erin geslaagd een boeiend overzichtswerk te schrijven over de Brabantse waterstaatsgeschiedenis. Gezien het beperkte aantal voorstudies is dit een belangrijke verdienste. Het is zijn keuze geweest in hoofdzaak de belangrijkste waterstaatskundige evoluties te vertellen en deze te duiden in hun bredere historische context. Voor historici die met de algemene ontwikkelingen uit waterstaatsgeschiedenis vertrouwd zijn, zal *Langs de rand van het zand* daarom misschien weinig fundamenteel nieuwe inzichten bevatten. Daar staat tegenover dat het werk erin slaagt cohesie te brengen in de verschillende aspecten die wel al eerder bestudeerd waren. De overvloedige illustraties maken het boek niet alleen aangenaam voor het oog, maar bezorgen de lezer ook de nodige achtergrondinformatie betreffende de geografie van de regio. Men kan alleen maar hopen dat het boek nieuw onderzoek stimuleert over de Brabantse Delta. Van den Noort toont met zijn werk alvast aan dat dit gebied wel degelijk een intense en bewogen geschiedenis achter de rug heeft en dat het in het verleden door de waterstaatshistoriografie ten onrechte stiefmoederlijk werd behandeld.

Siger Zeischka

Wetenschappelijk medewerker Stichting De Moffarts

Tim Soens, *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte (1280-1580)* (Gent: Academia Press 2009), 359 p. ISBN 9789038213521.

'Elke studie van organisatie en infrastructuur van het waterbeheer die geen rekening houdt met de complexiteit van de sociopolitieke verhoudingen in het bestudeerd gebied, loopt op een bepaald ogenblik vast' (p. 233): deze zin lijkt ons de innovatieve methodologie te karakteriseren van het boek dat Tim Soens, docent in de middeleeuwse en ecologische geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen, aan het waterbeheer in de Vlaamse kustvlakte in de late middeleeuwen heeft gewijd. Soens concentreert zich op de kasselrij van het Brugse Vrije, 'op politiek als economisch vlak het belangrijkste plattelanddistrict van het graafschap Vlaanderen' (p. 6-7). Zijn boek begint met een theoretische inleiding over de studie van het waterbeheer, die een belang heeft dat verder reikt dan de grenzen van de waterstaatgeschiedenis in de Lage Landen, maar als model kan dienen voor andere studies over waterbeheer in andere delen van de wereld. Soens hecht veel waarde aan de menselijke factor in de ontwikkeling van het waterbeheer en behandelt die factor vanuit een perspectief met oog voor de economische, sociale en politieke complexiteit. Centraal in zijn analyse staat het door Erik Thoen ontwikkelde begrip 'sociaal agrosysteem': een systeem van rurale productie gebaseerd op de sociale relaties in het kader van de economische reproductie binnen een geografisch bepaald gebied (p. 5). Dit concept impliceert dat in de waterstaatgeschiedenis meer belang moeten worden gehecht aan structurele elementen zoals de eigendomsstructuren, de exploitatiemethodes op kleine en grote bedrijven, de machtsverhoudingen in de kustvlakte tussen boeren, kerken, steden, adel en vorst.

Hiertoe wijdt Soens ruime aandacht aan de structurele *veranderingen* in de plattelands-economie die de geschiedenis van het omgaan tussen mensen en water beïnvloedden, in het bijzonder aan de commercialisering en de ontwikkeling van kapitalistische economische verhoudingen binnen de landbouwproductie. Deze aanpak stelt Soens in staat om de maatschappij niet als een homogeen element te zien, maar als een cluster van verschillende sociale groepen die niet op zoek zijn naar een abstracte 'economische efficiëntie', maar die bepaalde belangen in een specifiek sociaal agrosysteem vertegenwoordigen. Zijn onderzoek gaat tevens in op de sociale conflicten rond de administratie van het waterbeheer. Dat moet volgens Soens omdat 'instellingen geen abstracte en onveranderlijke begrippen zijn, maar dag na dag gemaakt worden door mensen' (p. 175): mensen die met bepaalde belangen opereren in een sociale, economische en geografische context; namelijk in een sociaal agrosysteem.

Dit perspectief is zeer innovatief en geeft een degelijke theoretische onderbouw aan het onderzoek van Tim Soens. Structurele economische veranderingen in de rurale economie en sociale conflicten zijn aspecten die in recente theoretische studies over instituties van waterbeheer en watermanagement vaak ontbreken. Denken we daarbij aan studies als V.L. Scarborough, *The flow of power. Ancient water systems and landscapes* (Santa Fe 2003); of aan – minder recent maar heel invloedrijk – E. Ostrom, *Governing the Commons: The evolution of institutions for collective action* (Cambridge 1990).

Voor Soens is de geschiedenis van de sociaal-economische relaties op het platteland de sleutel tot het begrip van de ontwikkeling van bepaalde instituties die het waterbeheer regeren en de geschiedenis van het omgaan van mensen met water in de late middeleeuwen beïnvloeden. De sociale transformatie van de Vlaamse kustvlakte vanaf de dertiende eeuw biedt een verklaring voor zowel de organisatorische coördinatieproblemen als het toegenomen overstromingsgevaar in de late middeleeuwen. Het waterbeheer in de Vlaamse kustvlakte was, zo schrijft Soens, 'gewoonterechtelijk' georganiseerd. De uitvoering van werken en onderhoud van ervan gebeurde door de lokale inwoners, onder de controle (*schouw*) van de plaatselijke schepenen of speciale dijkschepenen. Het kader van deze administratie was het ambacht, het hoofd ervan was de vertegenwoordiger van het grafelijke gezag. Deze organisatie was mogelijk in een samenleving waarin het boerenbezit dominant was (pp. 17-22). Het optreden in de dertiende eeuw van de wateringen, instellingen voor waterbeheer waarvan het bestuur in de handen van de vertegenwoordigers van de ingelanden was, kan enkel verklaard worden door de veranderde sociale relaties op de kustvlakte. Dat gebeurde door een concentratie van grondeigendom, in het bijzonder in de handen van stedelingen en groepen die niet in de omgeving van hun grondbezit woonden. In plaats van de persoonlijke uitvoering van werken, betaalden de nieuwe grondbezitters een grondbelasting (*geschot*). De uitvoering van de werken vond nu plaats door het bestuur van de lokale watering; in plaats van de 'inspectie' door schepenen en dijkschepenen vinden we de 'uitvoering' in de handen van de sluismeesters, vertegenwoordigers van de algemene vergadering van de ingelanden (pp. 40-53). De ingelanden representeerden alleen het deel van de inwoners van het gebied dat onder bestuur stond van een watering. De ingelanden zijn in toenemende mate middelgrote of grote grondbezitters die hun land exploiteren door middel van korte-termijnpachten aan grote pachters, vaak leden van de lokale dorpselites. Dit is een proces dat voor de Lage Landen geanalyseerd werd door Erik Thoen, Bas van Bavel en Soens zelf: het is moeilijk een chronologie van eigendomsconcentratie te schetsen, maar het is duidelijk dat dit proces al begon

in de dertiende eeuw, en dat de verandering toenam in de vijftiende en zestiende eeuw (pp. 73-105). Welke effecten hadden deze veranderingen op de duurzaamheid van de waterstaat? Gefinancierd door de belasting van grootgrondbezitters die niet in het gebied woonden en die hun winsten uit pachtinkomsten haalden, daalden de investeringen in waterbeheer in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw, met nefaste consequenties voor de staat van het waterbeheer als gevolg. De analyse van Soens is even methodologisch vernieuwend als overtuigend op het vlak van bronnengebruik. Dit boek zal zeker een mijlpaal in de waterstaatgeschiedenis blijven.

Michele Campopiano

Universiteit Utrecht

Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur

S. Bijker, M. Gravendeel en C.C. Verheus-Nieuwstraten, *Wezen en weldoen. 375 jaar Doopsgezinde wezenzorg in Haarlem* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2009) 196 p. ISBN 978 90 8704 085 7.

A.E.M. Janssen, *Naar best vermogen. Een geschiedenis van twee Nijmeegse weeshuizen 1558-2008* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2009) 143 p. ISBN 978 90 5625 304 2.

Kees van der Wiel, *'Dit kint hiet Willem'. De Heilige Geest in Leiden – 700 jaar vondelingen, wezen en jeugdzorg* (Leiden: Primavera Pers, 2010) 228 p. ISBN 978 90 5997 088 5.

Weeshuizen hebben over gebrek aan belangstelling niet te klagen, want bijna jaarlijks verschijnt er wel een nieuwe historische monografie, vaak een jubileumboek. De drie gerecenseerde studies uit Haarlem, Nijmegen en Leiden hebben ook allemaal een rond jaartal in de titel en kunnen terugkijken op respectievelijk 375, 450 en 700 jaar historie. Dat er zoveel geschreven wordt over weeshuizen heeft voor een deel te maken met de aard van de instellingen. De eigenlijke taak van de weeshuizen bestaat niet meer, maar het kapitaal zit meestal nog in een fonds waaruit goede werken gedaan worden in lijn van de oorspronkelijke gedachte. Jeugdzorg en jongerenwerk kunnen regelmatig een beroep doen op dergelijke instellingen. Cultureel erfgoed blijkt ook de interesse te kunnen wekken, vooral als het de eigen historische wortels betreft. De weeshuiscomplexen zelf worden vaak met veel liefde herbestemd en traditionele regentenkamers weer in oude luister ingericht. Jubileumboeken over het eigen weeshuis zijn daarop een logische aanvulling. Genoemde drie boeken werden dan ook alle in opdracht van het eigen regentencollege geschreven. Dat maakt het uiteraard niet tot drie dezelfde boeken. Hoewel er veel – inhoudelijke – overeenkomsten zijn, vallen de verschillen tevens op.

Die verschillen zijn al direct zichtbaar aan de uitvoering. *Naar best vermogen* over Nijmegen is een klein en chique gebonden boekje met stofomslag. De bladspiegel is rustig en zwart-wit afbeeldingen komen slechts spaarzaam voor. Historicus en oud-medewerker van de Katholieke Universiteit Nijmegen A.E.M. Janssen schreef expliciet 'een' geschiedenis van de Nijmeegse weeskinderen en hulpbehoevende jongeren. *Wezen en weldoen* over de Haarlemse doperse wezenzorg daarentegen is een groot formaat paperback met veel afbeeldingen, alle in kleur. De Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem liet een aantal auteurs aan het woord over de eigen wezenzorg, die

zich in de loop der eeuwen uitsplitste – en weer verenigde – in diverse tehuizen. *Dit kint hiet Willem* springt er qua uitvoering het meest uit: rijk geïllustreerd en met harde kartonnen kaft. Kosten noch moeite lijken gespaard om de beeldredactie op een hoog niveau te brengen. Schilderijen, prenten, archiefstukken, kaartmateriaal, tabellen en grafieken wisselen elkaar af. Historicus Kees van der Wiel boog zich over de geschiedenis van het Leidse Weeshuis, maar kreeg expliciet als taak mee ‘ook een beeld van de ontwikkeling van de sociale zorg in Nederland’ te laten zien. Hiermee is het voor historici de meest informatieve studie van de drie geworden. Meer dan in de andere twee monografieën worden er verbanden en parallellen gelegd die het onderzoek naar wezenzorg in het algemeen verder vooruit kunnen helpen.

Dit kint hiet Willem werd geschreven ter ere van heropening van het Weeshuis als het Nederlands Kinderrechtenhuis. Dat was niet de eerste grote wijziging die de instelling doormaakte. Het Heilige Geest Weeshuis in Leiden begon in de veertiende eeuw als een tehuis voor vondelingen. ‘Dit kint hiet Willem’ was de tekst op een van de briefjes die op de kleding van een vondeling werd aangetroffen. Het tehuis ontwikkelde zich in de daaropvolgende zeven eeuwen telkens tot een net iets andere instelling. Het boek volgt deze ontwikkeling chronologisch, startend bij de Heilige Geest, een organisatie zonder duidelijke oprichtingsdatum maar ‘van oudsher’ actief. Diverse steden kenden vergelijkbare initiatieven, die vermoedelijk niet aan de kerk gekoppeld waren maar door burgers voor burgers waren opgezet. Vanaf 1450 werden hier incidenteel kinderen onderhouden, aanvankelijk vooral vondelingen. Leidenaren konden deze kinderen adopteren, een gebruik dat in de tweede helft van de zestiende eeuw afnam. In die jaren kwamen er ook steeds meer gewone wezen dan vondelingen in het tehuis terecht. De wezenzorg in Leiden, maar ook de algemene armenzorg in de stad en ver daarbuiten veranderden in deze jaren. De auteur schenkt er ruim aandacht aan. Vanaf 1583 ging de Leidse Heilige Geest als Weeshuis verder.

Aanvankelijk probeerden de regenten alleen de eigen Leidse wezen op te nemen. Met de komst van duizenden immigranten bleek dit al snel niet meer houdbaar. Vanaf 1596 waren daarom ook Vlaamse wezen welkom; het leverde meteen honderden extra kinderen op. De aantallen waren immens. In de jaren rond 1600 kwamen er 479 nieuwe wezen in het tehuis. In de tweede helft van de zeventiende eeuw groeide het aantal inwonende wezen zelfs tot meer dan duizend aan, met de nodige discussies tot gevolg. Halve wezen en verlaten kinderen moesten in principe door de gewone armenzorg opgevangen worden. De kosten werden gedeeld, maar de kinderen zelf kwamen toch in het Weeshuis terecht. Dit veranderde toen er in 1704 een nieuw tehuis werd opgericht: het Houhuis of Arme Kinderhuis. De scheiding bleef voor onenigheid zorgen. Werkelijk definitief werd de onderverdeling pas in 1774 toen de besturen van beide tehuizen onder druk van de gemeente met elkaar fuseerden.

De twee weeshuizen bleven in de achttiende en negentiende eeuw een belangrijke functie vervullen. Hulpbehoevende kinderen kregen er een degelijke opvoeding. Degelijk, maar zonder toekomstvisie. Er ontstond geleidelijk aan meer kritiek. Vernietigend was het boek *Arme Marie, een weeshuisnovelle* van Hendrik Tillema dat in 1868 verscheen. De auteur keerde zich tegen de praktijk in alle weeshuizen van het land, maar hij had als godsdienstleraar in het Leidse Weeshuis gewerkt. Zijn voorbeelden waren voor direct betrokkenen zeer herkenbaar. Het zorgde voor een bestuurscrisis in Leiden, waar een aantal regenten de taken neerlegde. Dat maakte de weg vrij voor een groep nieuwe regenten die anders dan hun voorgangers meer gericht waren op vernieuwing en modernisering. Zij gebruikten de nieuwste medische kennis over

het belang van hygiëne, stuurden de kinderen naar de stadsschool en zorgden voor enigszins pedagogisch onderlegde leidinggevers.

De functie die in de negentiende eeuw nog duidelijk was, verdween voor de weeshuizen in de loop van de twintigste eeuw. Er veranderde tegelijkertijd veel in de jeugdzorg, waardoor diverse weeshuizen met andere doelgroepen in aanraking kwamen. Het Leidse Weeshuis stapte in de jaren '50 over naar zorg voor gestichtskinderen. Een volgende vernieuwing stamde uit 1973 toen een aantal Boddaerthuizen werd geopend. De regenten financierden het nog wel, maar de uitvoering kwam in handen van professionele hulpverleners. Het Heilige Geest Weeshuis werd een stichting met vermogen die aan diverse projecten kon bijdragen.

Hoewel de doopsgezinde weeshuizen in Haarlem een andere ontstaansgeschiedenis kenden, kwamen ook zij op dit laatste punt uit. Anno 2010 is er de Stichting Weeshuis der Doopsgezinden die met financiële hulp diverse initiatieven ondersteunt. *Wezen en weldoen* start met de geschiedenis van de doopsgezinden in Haarlem. Dat geeft de aard van deze bijzondere instelling goed weer, en is ook geen overbodige luxe. Haarlem kende rond 1600 maar liefst vijf verschillende doopsgezinde richtingen: Fries, Vlaams, oud-Vlaams, Hoogduits en een combinatie van Friese, Hoogduitse en Waterlandse lidmaten. Dat is uitzonderlijk divers voor een op dat moment slechts gedoogde religieuze minderheid die diensten in schuilkerken moest houden. De Haarlemse doperse gemeenschap was dan ook relatief groot en groeide zeker met de komst van vele Vlaamse immigranten snel aan. Deze laatste groep nam het initiatief voor eigen wezenzorg. In 1634 stichtte de Vlaamse gemeente De Blok een doopsgezind weeshuis. Het was een van de eerste weeshuizen in het land specifiek bestemd voor een kerkelijke minderheid. Dit duurde tot 1673, toen door een kerkplitsing ook het weeshuis in tweeën opgedeeld moest worden. Het was nog niet gedaan met de versplintering, want in 1685 splitste nog een derde doopsgezind weeshuis zich af. Het zou nog een kleine honderd jaar duren voor de verschillende doopsgezinde richtingen zich verenigden. Vanaf 1784 was de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem een feit en konden de verspreid wonende weeskinderen voortaan terecht bij één instelling. Ze kwamen nog niet in één tehuis terecht, omdat de zorg voor arme kinderen en burgerwezen gescheiden bleef.

Het dagelijks leven binnen de verschillende weeshuizen komt uitgebreid aan bod. Het is aantrekkelijk om te lezen, maar verschilt feitelijk niet van verhalen uit andere tehuizen. Aardig zijn juist de afwijkende geschiedenissen, zoals die over de rumoerige jaren rond 1800. De Franse troepen waren in het land, er waren financiële problemen en de kinderen lieten luidruchtig van zich horen. Dat was in het hele land het geval en had onder andere te maken met de oorlogsplannen van Napoleon. Regelmatig kregen weeshuizen oproepen om hun oudere weesjongens in dienst te laten gaan. Doopsgezinden waren sinds 1672 vrijgesteld van de krijgsmacht en van burgerwachtverplichtingen. In de loop van de achttiende eeuw werd dit ook in eigen kring als een achterhaald principe beschouwd. Dat nam niet weg dat het juist in deze periode voor doopsgezinde weeskinderen een groot verschil maakte. Nog in 1806 werd het privilege verlengd, waardoor wezen uit doopsgezinde tehuizen niet opgeroepen werden. De druk werd steeds groter, tot Nederland in 1811 bij Frankrijk werd ingelijfd en Napoleon ook hier zijn gehate conscriptie invoerde. Een aantal Haarlemse doperse weesjongens kwam daarom alsnog in dienst terecht.

Een bijzondere plaats in dit boek wordt ingenomen door de regenten en regentesen. Van de vier grote inhoudelijke hoofdstukken is er één geheel aan hen gewijd,

mooi geïllustreerd met schilderijen van rijke doperse families. Het hoofdstuk legt het doopsgezinde regentennetwerk in Haarlem bloot, waardoor de link met de weeshuizen soms wat uit beeld raakt. Wel heel direct voor de wezenzorg van belang, is het schilderij dat in 1834 in opdracht geschilderd werd door Jan Adam Kruseman. Voor doperse begrippen was een dergelijk regentenstuk vrij nieuw. Het geeft goed weer dat de Haarlemse doopsgezinden indertijd 'salonfähig' geworden waren. Zij konden hun rijkdom – net als andere regenten – volop uitdragen, zonder dat daar met scheve ogen naar gekeken werd. Na dit jubileum van 200 jaar doopsgezinde wezenzorg kon ook in 1934 nog een eeuwfeest gevierd worden. Enkele decennia later echter had de tijd ook deze instelling ingehaald. Vanaf 1962 sloot het Weeshuis de deuren.

Waar het Haarlemse boek ongeveer stopt, gaat het boek over de Nijmeegse weeshuizen juist verder. Hoewel de periodisering oorspronkelijker is dan van de andere twee boeken, biedt het boek niet veel extra's voor niet-Nijmeegse lezers. De nadruk ligt in *Naar best vermogen* op de recente geschiedenis van De Beide Weeshuizen. Deze bijzondere benaming verwijst naar het Burger Kinderen Weeshuis (sinds 1560) en het Arme Kinderen Weeshuis (sinds 1638). Nadat de laatste weeskinderen begin jaren '50 elders ondergebracht waren, ging het inmiddels samengevoegde regentencollege verder onder de naam De Beide Weeshuizen.

De regenten kwamen aanvankelijk vooral negatief in het nieuws. Rond 1960 ontstond een groot conflict rond het jubileumboek over 400 jaar Burgerweeshuis. De auteur beriep zich op zijn 'historisch geweten' toen de regenten diverse passages wilden wijzigen. Tezelfdertijd lag De Beide Weeshuizen onder vuur bij de gemeente, waar men vond dat de instelling niet meer van deze tijd was. De regenten waren druk doende met nieuwe plannen voor een kleuterdagverblijf, maar de gemeenteraad wilde een andere invulling van het regentencollege. In plaats van bestuursbekwame regenten zochten zij veeleer inhoudelijk deskundige leden, onder andere ook vrouwen. Het leidde tot een patstelling en de collectieve ontslagname van het college. De gemeenteraad kreeg deels zijn zin. Het nieuwe college telde twaalf leden, waaronder twee vrouwen.

Ondanks de opstartperikelen lukte het dit college om kleuterdagverblijf Stijntje Buys voor geestelijk gehandicapte kleuters op te richten. De gemeenteraad bleef er bovenop zitten, zeker nadat de Algemene Bijstandswet in 1965 was ingevoerd. De regenten voelden steeds duidelijker de afstand tussen het kinderdagverblijf en hun financiële ondersteuning. Vanaf 1971 kwam Stijntje Buys in een aparte stichting om in de daaropvolgende jaren te verzelfstandigen. De Beide Weeshuizen kon weer een nieuwe start maken en maakte zich tevens los van de gemeente. De regenten richtten zich voortaan vooral op het financieel steunen van jongerenprojecten. Dit doen zij tot op heden heel bewust als 'regenten', die nog altijd op iedere eerste donderdagavond van de maand vergaderen in de oude regentenkamer. Hoewel het Nijmeegse boekje zeker aan het eind wat weg heeft van een *regentenhandleiding anno 2010* en de historische distantie wat uit zicht raakt, kunnen historici met die hang naar traditie alleen maar gelukkig zijn. Als moderne mecenasen zorgen de regentencolleges met enige regelmaat voor interessant historisch leesvoer.

Ingrid van der Vlis

Historisch Onderzoeksbureau Tijdelijk

Anne-Laure Van Bruaene, *Om beters wille. Rederijerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)* (Amsterdam: AUP, 2008) 376 p.
ISBN 9789053565612.

Geen fenomeen zo kenmerkend voor de Nederlandse literatuur als de rederijers. Iedereen die wel eens in een ander land en in een andere taal over rederijers heeft gesproken, heeft dit ondervonden: tal van begrippen moet je uitleggen – refrein, prince, factor, kamer, landjuweel, spel van zinne – en voor geen ervan is er een alleszins bevredigende vertaling in het Frans, Duits of Engels. Telkens moet je weer uitleggen dat rederijers geen *Minnesänger* zijn, dat ze ook in veel opzichten verschillen van *rhétoriciens*, dat ze, met andere woorden, een kenmerkend fenomeen zijn voor de Nederlandse letterkunde. En meer dan dat: de rederijersbeweging heeft op een beslissende manier bijgedragen aan de wording van de samenleving in de Nederlanden. Want terwijl het beoefenen van de *retorijcke* in het centrum stond van hun bezigheden zorgden de opzet van hun organisatie, de inhoud van hun teksten en de gretigheid om zich met actuele zaken bezig te houden voor een prominente bijdrage aan het publieke debat aan het einde van de middeleeuwen en in de vroegmoderne tijd. Al vanaf de eerste historische belangstelling voor rederijers was juist hiervoor aandacht. Een interessant en vroeg voorbeeld biedt P.C. Hooft, in zijn jeugd zelf lid van de Amsterdamse kamer, die rederijers een beslissende rol toedicht in de Opstand. En ook de eerste wetenschappelijke aandacht in de negentiende eeuw heeft volop oog voor de religieuze en maatschappelijke betrokkenheid van rederijers. Maar hoe ze deze rol verwierven, tot welke lagen van de samenleving ze behoorden, hoe ze zich nu precies organiseerden, hoe de opkomst en verbreiding van de rederijkerij plaatsvonden en ook waar de eerste sporen aanwijsbaar zijn, was verre van duidelijk. In de geschiedschrijving van deze beweging speelden mythevorming en misvattingen een grote rol. Het recent afgeronde onderzoeksprogramma *Rederijers: conformisten en rebellen. Literatuur, cultuur en stedelijke netwerken (1400-1650)* heeft veel van deze misvattingen zichtbaar gemaakt en gecorrigeerd. Door ambitieus en grootschalig opgezet onderzoek, waarin historici een beeldbepalende rol speelden, is de kennis over rederijers belangrijk uitgebreid en zijn inzichten verdiept.

Om beters wille. Rederijers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650), de goedgeschreven en prettig leesbare bewerking van het proefschrift van Anne-Laure Van Bruaene, biedt zo ongeveer alles wat ik me als literatuurhistoricus wens (en de hiervoor geschreven alinea draagt al het stempel van de inzichten die haar onderzoek heeft opgeleverd). Het boek begint met een scherp geformuleerde uiteenzetting over de probleemstelling en opzet, waarin belangrijke begrippen worden afgebakend en waarbij subtiel wordt opgemerkt dat in de cultuurgeschiedenis van deze periode, waarin steden zo'n dominante rol spelen, zelden expliciet wordt gemaakt wat nu onder een stad verstaan wordt. Ondubbeltzinnig en goed bruikbaar is haar definitie van een rederijerskamer: een broederschap of gilde die zich toelegt op toneel en/of gedichten en waarvan de leden hun activiteit omschrijven als 'const van retorike'. Rederijers zijn rederijers omdat ze zichzelf als zodanig bestempelen!

Van Bruaene toont zich vertrouwd met heel divers internationaal onderzoek en positioneert zich daarbinnen. Het gaat in deze studie niet om de letterkundige activiteiten van rederijers, maar veel breder, om de collectieve culturele praktijken van de middengroepen die zich daarmee binnen het kader van rederijerskamers een eigen identiteit verwerven.

In het eerste deel van de studie staan de protagonisten, zoals Van Bruaene ze aanduidt, centraal. Ze beschrijft de oorsprong van de rederijkerij, situeert deze binnen de cultuur waarin religieuze ommegangen en feesten een belangrijke rol speelden, en weerlegt overtuigend de regelmatig gehoorde claim dat Den Boeck uit Brussel in 1401 de eerste kamer geweest zou zijn. Van Bruaene situeert het ontstaan van de beweging in Zuid- en West-Vlaanderen, met de Brugse Heilige Geestkamer als vermoedelijk oudste, en in een aantal opzichten prototypische, gezelschap. De eerste kamers komen voort uit stedelijke middengroepen en al snel zien stad en vorst het belang ervan in. Zowel de vaak voorzichtige pogingen van Karel de Stoute als de nadrukkelijker geregisseerde inspanningen van Maximiliaan en Filips de Schone – door Van Bruaene dan ook als cultuuroffensief aangeduid – worden overzichtelijk in kaart gebracht en teruggebracht tot wat ze in werkelijkheid waren: vorstelijke pogingen om greep te krijgen op een beweging die uiteindelijk toch de krachtige positie van de steden weerspiegelde.

Voorbeeldig zijn de hoofdstukken waarin de rol van de rederijkers in de hervorming aan bod komt. Tussen het wegpoetsen van hun rol daar binnen en het in de frontlinie plaatsen – zoals in het verleden vaak gebeurde – kiest Van Bruaene een genuanceerde positie. Maar die leidt er geenszins toe dat de rederijkers weggeschreven worden uit de geschiedenis van de roerige zestiende eeuw. Als opinievormers gaven ze volop ruimte voor het debat en, zo luidt de conclusie: ‘Hierdoor hebben de rederijkers de Opstand mentaal mee voorbereid’ (p. 192).

Het grote eerste deel van Van Bruaenes studie is rijk aan materiaal en laat helder zien dat er grote onderlinge verschillen waren in institutionele en praktische zin. De vraag: wat is een prince of wat is een kamer, is niet eenduidig te beantwoorden, en naar nu duidelijk is komt dit niet door gebrek aan kennis, maar hangt dit sterk samen met de lokale en regionale verschillen. Daarbij is het goed op te merken dat Vlaanderen en Brabant niet alleen door de wedstrijdcultuur van elkaar te onderscheiden zijn, maar ook in diverse andere opzichten. En ook is helder dat de culturele scheiding tussen Noord en Zuid een van de constanten in de rederijkersbeweging is. Wie de rederijkers als seismograaf beschouwt, moet wel constateren dat er altijd een kloof heeft bestaan het noorden en het zuiden van de Nederlanden.

Het tweede en veel beknoptere deel van de studie gaat in op de wijze waarop de rederijkers hun aandeel in de publieke cultuur legitimeerden. Devotie kwam daarbij op de eerste plaats (andere thema's zijn harmonie en eer, en lering en vermaak), en dit thema laat de verwevenheid van rederijkers met de corporatieve samenleving goed zien. Van Bruaene besluit het hoofdstuk hierover met de gedurfde maar binnen haar studie volkomen vanzelfsprekende constatering: ‘de rederijkers [hebben] daardoor in belangrijke mate de stedelijke cultuur in de Nederlanden bepaald’ (p. 215).

Om beters wille is het werk van een historicus die alles te voorschijn heeft gehaald om de institutionele geschiedenis tot in de kleinste details te ontwarren, zonder daarbij de grote lijnen en de cultuurhistorische inbedding en betekenis uit het oog te verliezen. Vooral in het tweede deel, over de motieven van rederijkers, wilde ik voortdurend de teksten die ze schreven er bij pakken. Wanneer bij ‘harmonie en eer’ het thema van de vrede ter sprake komt, zijn tientallen spelen en gedichten die hierop uitvoerig ingaan. En wanneer de grote rol van rederijkers binnen de reformatie behandeld wordt (en dan denk ik aan het prachtige hoofdstuk over de Brusselse ‘schandaleuze spelen’), zou ik graag het werk van Anna Bijns of de Gentse Spelen erbij betrekken. Maar als ik de auteur de vraag zou stellen waarom ze die teksten niet bespreekt,

zou ze mogen zeggen: 'ga daar zelf maar mee aan de slag, het is nu weer de beurt aan de letterkundigen'. Ze zou dan groot gelijk hebben. Van Bruaene heeft de rederijkers immers overtuigend een centrale plaats gegeven in de wording van de cultuur en samenleving van de Nederlanden.

Eén klein maar serieus punt van kritiek: veel van de verantwoording is te vinden in digitale bestanden. Een deel daarvan is beschikbaar binnen www.dbnl.org, een ander deel is via de website van de uitgever te raadplegen. Deze verspreide beschikbaarheid maakt de toegang tot dit overvloedige bronnenmateriaal wat mij betreft te onoverzichtelijk en te kwetsbaar.

Johan Oosterman
 Radboud Universiteit Nijmegen
 HLCS/Opleiding Nederlandse Taal en Cultuur

Jelle Haemers, *For the common good. State power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy (1477-1482)*. Studies in European urban history (1100-1800) 17 (Turnhout: Brepols, 2009). xii + 320 p. ISBN 978-2-503-52986-8.

De geschiedenis van de Bourgondische Nederlanden in de laatste decennia van de vijftiende eeuw is bepaald complex. De dood van hertog Karel de Stoute (1477) leidde een turbulente periode in. Jelle Haemers presenteert in deze bewerking van zijn proefschrift voor Vlaanderen een geschiedenis van de jaren na 1477, waarin hij zoekt naar de samenhang tussen politieke, economische en financiële ontwikkelingen. Hij kon daarbij voortbouwen op een lange onderzoekstraditie aan de Universiteit Gent, waar in de loop der tijd een grote expertise samengebracht is omtrent de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden en de Bourgondische staat.

De op het eerste gezicht opmerkelijk korte bestudeerde periode 1477-1482 vormde de opmaat voor de Vlaamse Opstand (1482-1492), waarin Maximiliaan van Oostenrijk met de Vlaamse steden in militair conflict kwam over de vraag hoe het graafschap geregeerd zou moeten worden. Maximiliaan stond een sterke, gecentraliseerde staat voor met hemzelf aan het hoofd in naam van zijn minderjarige zoon Filips (de Schone). De steden zagen meer in een federale staat die hen veel vrijheid zou bieden en waarin alleen bij noodzaak en in goed overleg op centraal niveau politiek bedreven mocht worden. Maximiliaan speelde daarin geen rol van betekenis. Deze visies op de staat waren in 1482 niet nieuw en Haemers stelt zich ten doel uit te zoeken wie of welke groepen zich achter welke staatsideologie stelden in de vijf jaar voorafgaand aan de Opstand, en waarom.

Het betoog is opgedeeld in drie aparte hoofdstukken. Het eerste gaat over de staat en biedt een soort kader voor de studie van de adel, die er verhoudingsgewijs overigens bekaaid afkomt (tweede hoofdstuk), en de steden (derde hoofdstuk). De verlening van de Grote Privileges in 1477 betekende een voorlopige overwinning voor de federalisten. Maximiliaan probeerde de schade aan de centrale staat te herstellen, maar joeg de steden daarmee tegen zich in het harnas, vooral Gent. Haemers illustreert dit aan de hand van de belastingheffing in Vlaanderen, een ingewikkelde materie waarvan hij een knap overzicht geeft.

Het overgrote gedeelte van het boek is echter gewijd aan wat Pierre Bourdieu sociaal kapitaal noemde en wat historici operationaliseren als netwerken. Haemers

laat zien hoe aan het hof onder de adel en in de steden een tweedeling ontstond tussen voor- en tegenstanders van Maximiliaans centralisatiestreven. Onder de staatsambtenaren onderscheidt hij twee hoofdgroepen: enerzijds een oude elite, die niet alleen een positie aan het hof bekleedde, maar ook in de stedelijke handelsnetwerken hecht geïntegreerd was. Dat laatste maakte ze voor de vorst in eerste instantie juist zo aantrekkelijk: via hen kon hij zijn invloed in de steden vergroten en toegang tot de stedelijke kapitaalmarkt verkrijgen. Toen Maximiliaan hun belangen buiten het hof steeds meer aantastte, verzetten zij zich echter en kwamen zodoende steeds meer in het federalistische kamp. Aan de andere kant waren er de relatieve nieuwkomers – Haemers noemt hen nogal pejoratief *parvenu's* – die zich louter op basis van hun persoonlijke prestaties en trouw hadden opgewerkt in vorstelijke dienst. Dit maakte hen zeer afhankelijk van de vorst. Veel hoge edellieden hadden zich na 1477 afgewend van het hof, maar een aantal bleef trouw en kon in een relatief machtsvacuüm zijn invloed vergroten. Lieden als Adolf van Kleef en Lodewijk van Brugge raakten daarna door de sterke vestiging van Maximiliaans macht echter ook weer vervreemd van het hof.

De oude elite van centrale ambtenaren had zoals gezegd vaak een sterke machtsbasis in de steden. Haemers illustreert dat met een beschrijving van het netwerk rond Willem Moreel, vooraanstaand staatsambtenaar maar daarnaast burger van Brugge uit een belangrijk handelsmilieu. In Brugge kwam in 1477 de factie rond Moreel aan de macht in coalitie met de ambachtsgilden. Juist deze factie bood steeds meer weerstand tegen Maximiliaans centralisatiepolitiek, terwijl een tegengestelde stedelijke factie – die overigens niet zo heel goed in beeld komt – zich uiteindelijk met Maximiliaan verbond. Gent was politiek veel radicaler dan Brugge en vormde het centrum van federalisme in Vlaanderen. Ieper bleef op de hand van de vorst.

Na lezing van dit boek overheerst bewondering: Haemers benadert het laatmiddeleeuwse Vlaamse politieke landschap als een geïntegreerd systeem en weet de belangrijke spelers daarin feilloos te plaatsen. Dat rechtvaardigt de korte bestudeerde periode. Kritische kanttekeningen? Het stuk over Brugge is gedetailleerd buiten verhouding. En hoewel Haemers prima schrijft, is de redactie hier en daar nogal slordig. Inhoudelijk kan men zich afvragen of de auteur door zijn integrerende aanpak niet soms te snel over problemen heen stapt. Vooral bij de reconstructie van lokale netwerken wil hij nu en dan teveel overtuigen en dreigt de balans wat zoek te raken. Ten tweede zijn de netwerken steeds leidend en ideologie blijft slechts een afgeleide van de belangen van die netwerken. Het is de vraag of dat een geldige conclusie is na bestudering van, uiteindelijk, alleen die netwerken. Laten we ons echter concentreren op de winst: Haemers vergroot ons inzicht in een bijzonder turbulente periode zeer.

Matthijs Gerrits

Fryske Akademy en Universiteit Leiden

Ingrid van der Vlis, *Ondersteuning in voor- en tegenspoed. 250 jaar Weduwenbeurs Doesburg* (Doesburg 2009) 182 p. ISBN 978-90-9024331-3, verkrijgbaar bij vvv Doesburg.

In de achttiende eeuw deed in de Republiek de weduwenbeurs zijn intrede, een voorloper van de onderlinge verzekeringsmaatschappijen, waarbij de deelnemers een premie betaalden om hun weduwen van enige onderstand te kunnen voorzien. De

meeste weduwenbeursen leidden een kort bestaan doordat de inkomsten vaak snel werden overstegen door de uitgaven, wat dan het bankroet van zo'n fonds betekende. Gaandeweg verdwenen weduwenbeursen dan ook ten voordele van commerciële levensverzekeraars. Maar een enkeling heeft zich nog lang kunnen handhaven, de zogenaamde Doesburgse weduwenbeurs zelfs tot op de dag van vandaag. Het bestuur daarvan heeft naar aanleiding van het tweehonderdvijftigjarig bestaan in 2009 de geschiedenis van het fonds doen boekstaven door Ingrid van der Vlis, die ruimschoots haar sporen heeft verdiend in het onderzoek naar sociale zorg in het verleden. Ze heeft een gedegen studie geschreven, voornamelijk gebaseerd op archiefmateriaal van de weduwenbeurs, en stelt terecht dat haar boek de eerste grondige studie is naar het ontstaan en het vervolg van een weduwenfonds in Nederland.

Van der Vlis plaatst de geschiedenis van de weduwenbeurs consequent in context, en laat zien hoe de stichting van de Doesburgse weduwenbeurs in 1759 past in een golf van stichtingen van zulke beurzen, waarbij het westen van het land voorop liep. Daar werd de eerste weduwenbeurs opgericht in Middelburg in 1735 en daar concentreerden zich de meeste stichtingen. Het betrof een internationaal fenomeen: weduwenbeurzen werden ook gesticht in Duitsland, Engeland en Scandinavië. Veel van dit soort beurzen bestonden slechts kort omdat ze belast raakten met de steun aan te veel weduwen, en niet meer aan hun verplichtingen konden voldoen. De Doesburgse weduwenbeurs vormde een uitzondering. De beurs werd namelijk niet meteen na de oprichting geconfronteerd met het overlijden van veel deelnemers, waardoor de beurs niet direct voor hoge uitgaven kwam te staan.

Wat meespeelde in het succes van het fonds, zo laat Van der Vlis zien, was de bereidheid van de Doesburgse elite om lid te worden en in het bestuur zitting te nemen. Hierbij won het in elk geval genoeg vertrouwen onder de Doesburgers en kon het lokaal georiënteerde fonds blijven bestaan, ook toen de ontwikkelingen in het levensverzekeringswezen en de totstandkoming van de verzorgingsstaat de weduwenbeurs links en rechts inhaalden. Daarmee ontwikkelde de weduwenbeurs zich vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw meer tot een ter plaatse zeer gewaardeerd cultureel erfgoed, en verloor het gaandeweg zijn belangrijke rol voor de weduwen. De uitkering is tegenwoordig meer een extraatje dan een substantiële aanvulling op het inkomen van weduwen. De Verzekeringskamer, die vanaf 1923 ook het toezicht had over de weduwenbeurs, liet dat toezicht dan ook varen in 1988.

Niettemin is duidelijk dat de weduwenbeurs tenminste tijdens de eerste twee eeuwen van haar bestaan een belangrijke rol speelde in het leven van haar leden. Van der Vlis laat in de twaalf deels chronologisch, deels thematisch opgezette hoofdstukken zien hoe het fonds breed gedragen werd door de Doesburgse middenklasse en er in slaagde om de organisatie te moderniseren als de omstandigheden ernaar vroegen. Vanaf het einde van de negentiende eeuw werd het fonds steeds meer geprofessionaliseerd, waarbij actuarissen, boekhouders en medici werden ingeschakeld om de effectiviteit van het fonds te verbeteren, en met succes: op het hoogtepunt in de vooroorlogse jaren kon de weduwenbeurs jaarlijks 324 gulden uitkeren aan de weduwen. Van der Vlis noemt het niet expliciet, maar misschien bleef de weduwenbeurs ook zo lang succesvol door de lokale oriëntatie: succesvolle aanmeldingen van mannen buiten Doesburg kwamen voor, maar men probeerde dat steeds meer te beperken: vanaf 1893 werd zelfs bepaald dat de weduwenbeurs zoveel mogelijk een 'Doesburgsche instelling is en blijven moet' (p. 57). Daarin was het zonder meer succesvol: opeenvolgende generaties Doesburgers maakten deel uit van de leden en

bestuurders van de weduwenbeurs – in sommige gevallen betreft het al de achtste generatie.

Niet alle vragen worden beantwoord: was de Doesburgse weduwenbeurs nu de enige die zo lang heeft bestaan? In het voorbijgaan wordt nog gerefereerd aan een andere, blijkbaar oude, weduwenbeurs in Doetinchem, maar het blijft toch wat onduidelijk of de Doesburgse instelling uniek is in zijn overleven tot op de dag van vandaag. Ook blijft onduidelijk hoe de door het fonds ondersteunde weduwen zich getalsmatig verhielden tot andere weduwen in Doesburg, en daarmee wat het relatieve belang van het fonds was ten opzichte van andere manieren van weduwenondersteuning. Dat neemt niet weg dat Van der Vlis een belangwekkende studie geschreven van een vorm van sociale zorg waar nog relatief weinig onderzoek naar was gedaan, waar toekomstige onderzoekers dankbaar gebruik van zullen maken.

Henk Looijesteijn

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Henk Gras, *'Een stad waar men zich koninklijk kan vervelen'. De modernisering van de theatrale vermakelijkheden buiten de schouwburg in Rotterdam, circa 1770-1860* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2009) 558 p. ISBN 978-90-8704-088-8.

Met *'Een stad waar men zich koninklijk kan vervelen'* levert de Utrechtse historicus Henk Gras een zeer verdienstelijke studie af naar de Rotterdamse 'theatrale vermakelijkheden' tussen 1770 en 1860. Gras' aandacht gaat uit naar alle vormen van theatrale en muzikale vermakelijkheden die buiten de grote, openbare Schouwburg van Rotterdam werden georganiseerd: voorstellingen door genootschappen en rederijkerskamers, kermisopvoeringen, kunstenmakers, cafétheater, enzovoort. Voor alle duidelijkheid: de Schouwburg komt dus niet expliciet aan bod al valt de begrenzing van de besproken periode wel ongeveer samen met de opening (1774) en de ingrijpende verbouwing (1853) van de eerste Rotterdamse Schouwburg.

Henk Gras is in de eerste plaats op zoek naar de achterliggende dynamiek van het vermaaksleven; wie analyses van toneelteksten of een gedetailleerd overzicht van het opgevoerde repertoire verwacht, moet elders zijn want die aspecten zijn voor de auteur in dit boek ondergeschikt. In die zin past Gras' studie in recente theaterhistorische stromingen die onder meer aandacht hebben voor 'the business of performance' op het snijvlak van cultuur en commercie, voor de sociale gelaagdheid en achtergrond van de spektakelorganisatoren en het (hele) theaterpubliek via prosopografische studies, en voor de positie van theater in het urbane weefsel. Gras onderzocht eerder al de kwantitatieve aspecten van het achttiende- en negentiende-eeuwse theaterbezoek in Rotterdam (inclusief voor de grote Schouwburg), maar ook andere steden als Amsterdam, Den Haag en Leiden kwamen al aan bod. Tegen de traditionele theaterhistorische opvattingen in wil de auteur, ook in de onderhavige studie, het beeld nuanceren dat de grote schouwburgen het theatrale aanbod in de achttiende en negentiende eeuw volledig beheersten.

'Een stad waar men zich koninklijk kan vervelen' bestaat uit vier grote delen, elk opgesplitst in meerdere hoofdstukken. In het eerste deel vertrekt Henk Gras vanuit de *Physiologie van Rotterdam*, een in 1844 verschenen tekst waarin het stadsleven, inclusief het theaterleven, aan de hand van verschillende (sociale) types inwoners wordt

toegelicht. Voor de auteur vormt de *Physiologie* een springplank om, nadat hij een methodologisch kader heeft opgebouwd, de sociale dynamiek van het negentiende-eeuwse Rotterdam te schetsen. Vanaf het tweede deel (*Kermis en kermiskwestie*) worden de verschillende organisaties onder de loep genomen en het kermisvermaak komt als eerste aan bod. Had theater lange tijd een negatief imago, dan was dat in de negentiende eeuw voor kermisvermaak met zijn freakshows, pantomimes, toneelvoorstellingen, dierenacts en acrobatie nog steeds zeer sterk het geval. Gras overloopt het groeiende protest en de besprekingen van het kermisvermaak in de pers, maar presenteert de kermis evenzeer als een markt van vraag en aanbod in het repertoire. Op basis van publiciteit, receptie en zaalbezetting weet de auteur ten slotte een beeld van dit vermaak te schetsen waarin de genuanceerdheid van de samenstelling van het kermisaanbod wordt getoond, in de kermistent, maar ook (en misschien verrassend genoeg) in de gevestigde vermaakshuizen.

Met het derde deel (*Genootschapstoneel*) verschuift de aandacht naar toneelgenootschappen, gezelligheidsmaatschappijen, rederijderskamers en liedtafels. Gras onderzoekt ze onder meer op hun positie binnen het verlichtingsdenken en beschavingsoffensief en op de samenstelling van het ledenbestand. In het vierde en laatste deel ligt de focus op het 'tweede circuit': het circuit van kleinere, maar niettemin vanuit een commercieel oogmerk opererende toneelzalen die losstaan van de grote schouwburg en die, onder meer, door reizende gezelschappen, genootschappen en acteurs uit de grote schouwburgen werden gespeeld. In drie appendices vinden we ten slotte nog extra cijfermateriaal over de bezettingsgraad van het kermisvermaak en volgen nog enkele kritische beschouwingen.

Henk Gras' aanpak met vele invalshoeken maakt het boek tot een brede en rijke studie die een schat aan informatie bevat, soms misschien zelfs wat te veel informatie waarbij de auteur zich in zijn enthousiasme wel eens in details lijkt te verliezen. Het grootste gemis in dit boek is dan ook zonder twijfel een index achteraan. Wanneer een onderzoek een dergelijk grote periode beslaat en daarbij tientallen theaterorganisatoren en -gezelschappen (die dan nogal eens verwarrende namen dragen als *Door ijver werkzaam*, *Door vriendschap werkzaam* of *Door vriendschap vereenigd*) de revue laat passeren, dan is een register een handig hulpmiddel voor de lezer die op zoek is naar specifieke informatie. Wie nu het spoor van een persoon of een organisatie wil volgen en gericht op zoek wil gaan, loopt al snel verloren. Ook een kaartje van het negentiende-eeuwse Rotterdam, geografisch een heel andere stad dan het eenentwintigste-eeuwse Rotterdam, zou in een werk dat toch zo gebonden is aan de stedelijke lay-out een extra hulp voor de lezer kunnen betekenen.

Geen van deze opmerkingen doet echter afbreuk aan het feit dat Henk Gras een belangrijke bijdrage aan de theatergeschiedenis heeft geleverd. Zijn boek brengt de maatschappelijke, artistieke en commerciële complexiteit en nuances van de theatrale mogelijkheden voortreffelijk aan het licht en zal hopelijk ook het uitgangspunt voor verder onderzoek vormen.

Timothy De Paepe
Universiteit Antwerpen
ISLN – Centrum Renaissance

K.P. Companje, R.H.M. Hendriks, K.F.E. Veraghtert en B.E.M. Widdershoven, *Two centuries of solidarity. German, Belgian and Dutch social health insurance 1770-2008* (Amsterdam: Aksant, 2009) 392 p. ISBN 978 90 5260 3445.

Grote hervormingen van sociale zekerheidsarrangementen gaan vaak gepaard met hernieuwde belangstelling voor de historische ontwikkeling van deze arrangementen. Dit is ook zeker het geval geweest met de drastische wijzigingen die verschillende nationale zorgstelsels in de afgelopen jaren hebben ondergaan. Zo heeft de recente hervorming van het Amerikaanse zorgstelsel voor een grote behoefte gezorgd om deze ontwikkeling in een historisch kader te zetten. En ook in Nederland zijn in de afgelopen jaren een aantal goede historische werken verschenen over de gezondheidszorg. Dit is een goede zaak, omdat de aandacht voor de ontwikkeling van het Nederlandse zorgstelsel lange tijd enigszins is achtergebleven bij die van de andere grote sociale zekerheidsprogramma's. Deze lacune is nu opgeheven. Eerder verschenen van de hand van Briggite Widdershoven al het *Het dilemma van solidariteit. De Nederlandse onderlinge ziekenfondsen, 1890-1941* (2005) en Karel Companje's *Tussen volksverzekering en vrije markt. Verzekering van zorg op het snijvlak van sociale verzekering en gezondheidszorg 1880-2006* (2008). Beide auteurs schreven ook mee aan het uitstekende viermanswerk *Two centuries of solidarity*.

Two centuries of solidarity beschrijft de ontwikkeling van moderne zorgverzekeraars en zorgstelsels in Nederland, België en Duitsland. Het boek is de Engelse vertaling van het eerder verschenen *Twee eeuwen solidariteit: De Nederlandse, Belgische en Duitse ziekenfondsen tijdens de negentiende en twintigste eeuw* (2001). Maar het boek is meer dan dat. Met name het Nederlandse zorgstelsel is in recente jaren drastisch gewijzigd. Mede hierdoor namen de Stichting Historisch Ziekenfondswezen, het Kenniscentrum Historie Zorgverzekeraars en uitgeverij Aksant het initiatief tot de Engelse uitgave – die dan ook geheel herzien en bijgewerkt is. Het belangrijkste verschil met zijn Nederlandstalige voorganger is de toevoeging van een zestig pagina's lange beschrijving van de ontwikkelingen tussen 2000 en 2008. Hierdoor kon worden beschreven hoe het Nederlandse stelsel in verbluffend korte tijd in het neoliberale kamp van gereguleerde marktwerking is gekomen. De auteurs beschrijven deze dramatische overgang door het contrast met een lange periode van slechts incrementele wijzigingen te benadrukken en de Nederlandse stelselwijziging af te zetten tegen de continuïteit van het mutualistische stelsel in België en corporatistisch beheer in Duitsland.

Door de uitbreiding met een extra hoofdstuk is *Two centuries of solidarity* een lijvig boek geworden. Dit staat zijn leesbaarheid overigens niet in de weg. De gedegen structuur maakt dat het boek voor iedereen goed te volgen is. Verdeeld over vier grote tijdspannen worden de ontwikkelingen in de drie landen steeds afzonderlijk, en zelfs met aparte tussenconclusies, beschreven. De auteurs benadrukken hierbij de laatnegentiende-eeuwse wortels van de drie nationale zorgstelsels. Zo heeft het Duitse zorgstelsel nog steeds dezelfde basisstructuur die het onder Bismarck kreeg, werd de ontwikkeling van het Nederlandse stelsel sterk beïnvloed door de toetreding van de landelijke artsenorganisatie tot de verzekeringsmarkt in 1902, en stond de twintigste-eeuwse ontwikkeling van het Belgische stelsel bijna geheel in het teken van de verzuijing. In de naoorlogse periode bouwde men in grote lijnen voort op de basisstructuur die in Duitsland, België en Nederland in respectievelijk 1883, 1920 en 1941 tot stand waren gekomen. Alleen in Nederland zou de traditie van incrementele innovaties uit-

eindelijk, en vrij plotseling, plaatsmaken voor beleid gericht op een radicale breuk met de oude basisstructuur.

De door de auteurs gehanteerde benadering kent ook zijn beperkingen. De sterk chronologische benadering en afzonderlijke behandeling van de drie landen laat weinig ruimte voor een uitwerking van nieuwe en vergelijkende perspectieven op de ontwikkeling van gezondheidszorgstelsels of sociale zekerheid in het algemeen. Ook voldoet het boek op een belangrijk punt niet aan de verwachtingen van de lezer. In de inleiding stellen de auteurs zich tot doel om te beschrijven hoe invloedrijke belangengroepen als dokters, werkgevers, vakbonden en politieke partijen invloed uitoefenden op de ontwikkeling van de zorgstelsels in de drie landen. Dit komt onvoldoende uit te verf. Dat is jammer, omdat de ontwikkeling van zorgstelsels in grote mate gevormd is door belangenconflicten over herverdeling van risico's en inkomens tussen werknemers en niet-werknemers, hoge en lage inkomens, en 'goede' en 'slechte' risico's. Deze onderliggende belangen hebben een centrale rol gespeeld bij discussies over verplichte versus vrijwillige deelname aan verzekeringen, de hoogte van loon- en premiegrenzen en de keuze voor meer of minder marktwerking. Ook de titel van het boek, dat het belang van het begrip solidariteit benadrukt, voldoet hierdoor niet aan de verwachtingen.

Afgezien van deze kritische noten blijft staan dat *Two centuries of solidarity* een geslaagd boek is dat gebaseerd is op uitgebreid literatuuronderzoek en waarin een schat aan gegevens is verwerkt. Het kan aanbevolen worden aan ieder die zich bezighoudt met de geschiedenis van zorg en sociale zekerheid in West-Europa.

Dennie Oude Nijhuis
Yale University

Anne-Katrin Ebert, *Radelnde Nationen. Die Geschichte des Fahrrads in Deutschland und den Niederlanden bis 1940* (Frankfurt a.M.: Campus Verlag, 2010) 495 p.
ISBN 978-3-593-39158-8

Dit vuistdikke boek van de Duitse historica Anne-Katrin Ebert, een uitgave van de dissertatie waarop zij in 2009 in Bielefeld promoveerde, is de meest complete, prikkelende en veelzijdige studie die tot nog toe is verschenen over de geschiedenis van het fietsen in Nederland tot aan de Tweede Wereldoorlog.

Het enige eerdere grote onderzoek naar de geschiedenis van het fietsen in Nederland werd meer dan tien jaar geleden in opdracht van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat uitgevoerd door techniekhistorici Adri Albert de la Bruhèze en Frank Ver-aart. In *Fietsverkeer in praktijk en beleid in de twintigste eeuw* (Den Haag, 1999) vergeleken zij het verband tussen fietsbeleid en fietsgebruik in negen Europese steden (waaronder vier Nederlandse) in de loop van de twintigste eeuw. Het boek bracht een grote hoeveelheid historische data aan het licht en presenteerde behalve een genuanceerd analysemodel ook een korte algemene geschiedenis van het fietsen in Nederland. Hun werk bleef echter op zichzelf staan en vond geen vervolg onder Nederlandse historici. In de uitvoerige overzichten van de Nederlandse techniek- en transportgeschiedenis die sindsdien zijn verschenen, krijgt de fiets slechts een bescheiden plaats toebedeeld als voorloper van de auto als massavervoermiddel. Dat is tamelijk onbevredigend voor een land dat in de tweede helft van de twintigste eeuw als geen ander het alle-

daags gebruik van de fiets *naast* de auto in stand heeft weten te houden. Bovendien is Nederlandse historici klaarblijkelijk de gestage opbloei ontgaan die de academische fietsgeschiedenis sinds de jaren negentig in het buitenland heeft doorgemaakt, zoals onlangs in een historiografisch overzichtsartikel (*BMGN* (2009) 124-3) werd vastgesteld.

In dat verband mag het geen verrassing heten dat de auteur van deze vergelijkende Nederlands-Duitse fietsgeschiedenis uit het buitenland komt. Mede geïnspireerd door het onderzoek van Bruhèze en Veraart stelt Ebert in haar dissertatie de vraag naar de verklaring voor de hedendaagse verschillen in fietsgebruik – in haar geval de verschillen tussen ‘autoland’ Duitsland en ‘fietsland’ Nederland. Net als Bruhèze en Veraart wijst zij op het belang van de beeldvorming rond de fiets. Maar terwijl Bruhèze en Veraart zich vooral bezighouden met de beeldvorming onder lokale beleidsmakers, verschuift Ebert, mede onder invloed van copromotor Henk te Velde, de analyse naar de nationale kaders en de publieke beeldvorming waarin het fietsgebruik zich ontwikkelde. Binnen een chronologische opzet waarin de geschiedenis van de fiets wordt gevolgd vanaf zijn aanvankelijke populariteit als burgerlijk sport- en ontspanningsapparaat tot aan zijn verspreiding als dagelijks vervoermiddel onder arbeiders, gaat Ebert op zoek naar de veranderende betekenisgeving van het fietsen in Nederland en Duitsland.

In haar analyse speelt voor Nederland de ANWB, opgericht in 1883, een cruciale rol. De bijzonder goed georganiseerde en invloedrijke burgerlijke wielrijders- en toeristenbond slaagde er volgens Ebert in de beeldvorming rond de fiets in Nederland te domineren. In die beeldvorming lag de nadruk op de fiets als burgerlijk beschavingsinstrument en als een vehikel van nationale eenheid. Ebert laat zien dat de ANWB in publieke uitingen en manifestaties het fietsen voortdurend verbond met ‘vaderlandse’ deugden, zoals onafhankelijkheid, evenwichtigheid en zelfbeheersing. Ook associeerde de bond de fiets welbewust met het nationale verleden en met de verbondenheid tussen de verschillende regio's. Door de belangrijke rol die de bond al vroeg speelde bij de aanleg van een groot aantal recreatieve fietspaden werd dit beeld van de fiets als middel om de nationale identiteit te vieren, verder versterkt. Volgens Ebert speelde de ANWB ook een rol in het verbod op wielervedstrijden op de weg in de Motor- en Rijwielwet van 1905, waardoor in Nederland de wielrennerij geen massaspektakel werd zoals in Vlaanderen of Frankrijk en het fatsoensideaal van het burgerlijk fietsen onaangetaast bleef. Anders dan haar Duitse zusterverenigingen, kende de ANWB nauwelijks concurrentie bij het uitdragen van haar beeld van het fietsen. Bovendien lag in de Duitse beeldvorming de nadruk veel meer op de fiets als een instrument voor de emancipatie van specifieke sociale groepen – eerst burgers, vervolgens arbeiders – waardoor burgerlijke fietsers zich van het fietsen afkeerden naarmate het onder arbeiders populairder werd. In Nederland daarentegen was het volgens Ebert juist de groepsoverstijgende, nationale betekenis die aan de fiets werd toegekend als promotor van de Nederlandse identiteit, die zijn blijvend succes in ons land verklaart.

Eberts studie is gebaseerd op onderzoek in archieven – met name van de ANWB en Duitse zusterorganisaties – gecombineerd met uitgebreid literatuuronderzoek en de verwerking van theorieën over consumptiegeschiedenis en natievorming. Natuurlijk zijn er kanttekeningen te plaatsen bij haar analyse. Voor Nederland baseert Ebert zich vrijwel uitsluitend op ANWB-publicaties en -archieven. Dat maakt het lastig om te beoordelen hoever de maatschappelijke invloed van de ANWB-beeldvorming daad-

werkelijk reikte. Bovendien wordt de precieze rol van de ANWB in politieke besluitvormingsprocessen, bijvoorbeeld rond de Motor- en Rijwielwet van 1905, niet altijd duidelijk. Eberts cultuurhistorische verklaring van de verschillen in fietsgebruik tussen Nederland en Duitsland houdt bovendien juist op, op het moment dat die verschillen, na de Tweede Wereldoorlog, gaan oplopen. Dat aan de historische beeldvorming echter geen blijvende invloed kan worden toegekend, bewijst het feit dat Duitsland sinds de jaren 1980 juist een grote toename in fietsgebruik heeft doorgemaakt en tegenwoordig met Nederland en Denemarken als een koploper geldt in het westerse fietsgebruik. Maar dit zijn slechts kanttekeningen die opgeworpen worden door een prikkelend en goed geformuleerd betoog, dat ten volle de aandacht verdient van historici van de moderne Nederlandse cultuur en mobiliteit.

Manuel Stoffers
Universiteit Maastricht
Vakgroep geschiedenis

Rob van Ginkel, *Braving troubled waters. Sea change in a Dutch fishing community*. MARE Publication Series 4 (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009) 338 p. ISBN 978-90-8964-087-1.

Dit boek van cultureel antropoloog Rob van Ginkel (Universiteit van Amsterdam) is een etnografische studie naar de Texelse vissers en visserij van de achttiende eeuw tot het heden. Centraal staan de vragen 'how fishermen perceive and understand their natural and social environments, how they relate and adapt to them and how they attempt to control them' (p. 15). De auteur besteedt hier naast de inleiding en conclusie, zes chronologisch opgezette hoofdstukken aan. In aanvulling op het bronnenmateriaal dat historici normaal gebruiken voor hun onderzoek, heeft Van Ginkel tijdens twee perioden van veldonderzoek (van in totaal 30 maanden) interviews afgenomen en ter plekke allerlei observaties gedaan.

Inhoudelijk valt het boek eigenlijk uiteen in twee delen. Naast hoofdstuk 1 – dat een ruime inleiding geeft op Texel – richten hoofdstukken 2 en 3 zich op de periode tot de Tweede Wereldoorlog. Van Ginkel laat hier zien hoe de Texelaars verschillende maritieme activiteiten – scheepvaart, loodswezen, het kweken van oesters, het oogsten van zeegras, en het vangen van schelpdieren en vis – combineerden met tijdelijke baantjes aan land. Dit complexe systeem verdween met name door het voltooiën van de Afsluitdijk in 1932. De Texelse vissers kregen van de overheid geen toegang tot het IJsselmeer en de afsluiting veranderde de mogelijkheden op de Waddenzee bovendien sterk.

Dit eerste deel van het boek is mijns inziens ook gelijk het minst interessante deel. Doordat de mechanisatie van de vissersvloot relatief laat op gang kwam, was de kans op overbevissing lang klein. Problemen ontstonden eigenlijk alleen doordat externe veranderingen (bijvoorbeeld landaanwinning op Texel zelf, het afsluiten van de Zuidzee, het weer) de ecologie van de visgronden beïnvloedden. Voor economisch-historici is de studie van de Noordzeevervisserij na de Tweede Wereldoorlog in deel 2 van het boek (hoofdstukken 4-6) van meer belang. Door de mechanisatie van de vissersvloot was de kans op overexploitatie van een gemeenschappelijke bron als de vispopulatie plotseling wel reëel geworden. De vissers kwamen daardoor geleidelijk in conflict

met het beleid van de Nederlandse en Europese overheden. Hierdoor is dit een mooie casestudy van de interactie tussen economie en instituties.

Door het opnieuw in gebruik nemen van de boomtrawler tijdens de jaren zestig, kwamen de vissers terecht in een race om paardenkrachten. Immers: hoe meer pk's, des te groter de netten die het schip kon trekken en hoe groter de vangst. Zaken als de beloningsstructuur – de vissers hadden een aandeel in de besomming – en reputatie maakten dat vissers redenen hadden om de capaciteit van hun schepen zo goed mogelijk te benutten. Zoals te verwachten was, ontstond er hierdoor een spanning tussen economie en ecologie. De vissers waren zich hier van bewust en drongen al vrij snel aan op het invoeren van een maximaal aantal pk's per schip. De overheid zag dit echter niet zitten en was meer geïnteresseerd in het moderniseren van de economie en het handhaven van de Nederlandse concurrentiepositie. Door middel van subsidies en belastingvoordelen werden de vissers juist gestimuleerd om te investeren in grotere schepen.

De individuele visser werd dus geconfronteerd met een *prisoner's dilemma*: als hij zelf niet moderniseerde maar zijn collega's wel dan zou zijn bedrijf ten onder gaan. Het gevolg was dat iedereen moderniseerde, maar dat de druk op het visbestand alleen nog maar verder toenam. Uiteindelijk dacht de overheid met quota de oplossing te hebben, maar Van Ginkel maakt goed duidelijk hoe het overheidsbeleid hier lang faalde. Zo bestelden vissers bijvoorbeeld net voordat nieuwe regels van kracht zouden worden massaal grotere schepen. En doordat vanuit 'Brussel' de quota (en de regels die daarop betrekking hadden) regelmatig werden gewijzigd, wisten de vissers eigenlijk steeds niet waar zij aan toe waren. Onvrede, verzet en ontduiking van de regels werden daardoor eerder regel dan uitzondering. Deze negatieve spiraal kon uiteindelijk pas doorbroken worden doordat de vissers de keus werd geboden tussen harde dwangmaatregelen of medeverantwoordelijk gemaakt worden voor het naleven van de quota. De rust keerde hierdoor terug en de overcapaciteit werd geleidelijk afgebouwd door middel van speciale overheidsprogramma's.

Hoewel de tweede helft van het boek dus een belangrijke casestudy biedt van de samenhang tussen (over)exploitatie van gemeenschappelijke bronnen en het daarop betrekking hebbende beleid, is het jammer dat de lezer eerst 146 pagina's door moet lezen voordat het 'spannend' wordt. Daarnaast wijdt Van Ginkel op sommige punten wel wat ver uit terwijl hij op andere punten juist een diepere analyse had kunnen maken. Eén zo'n punt is het inkomen van de vissers; toch wel een centraal punt in een discussie over quota, vangsten, visprijzen en de levensvatbaarheid van bedrijven. Een visser vertelt bijvoorbeeld hoe hij in het topjaar 1992 maar liefst 165.000 gulden had verdiend (p. 282). Hoe vaak kwamen dergelijke topjaren voor? Wat werd er verdiend tijdens mindere jaren? Waar kwamen vissers en hun gezinnen gemiddeld op uit? Ondanks het feit dat deze zaken nu niet aan bod komen, is het knappe van dit boek dat Van Ginkel de problematiek waarmee de visserij zich geconfronteerd zag levendig naar voren weet te brengen. Hij laat hiermee mooi zien hoe moeilijk het eigenlijk is voor een economie om goede instituties te ontwikkelen.

Christiaan van Bochove
Universiteit Utrecht

Ries Roowaan, *A business case for business history. How companies can profit from their past* (Amsterdam: Boom, 2009) 90 p. ISBN 978 90 850 6820 4.

Gedurende de laatste decennia is de kloof tussen academische en commerciële bedrijfsgeschiedenis verkleind. Firma's hebben gemerkt dat zowel hun zogenaamde 'stakeholders' als het grote publiek een eerlijke, evenwichtige omgang met het verleden doorgaans op prijs stellen en dat zo'n aanpak bijgevolg hun reputatie en financiële resultaten ten goede kan komen. Het typevoorbeeld bieden de Duitse bedrijven betrokken bij de misdaden van het Naziregime. Onder meer Deutsche Bank en Volkswagen hebben professionele historici die duistere bladzijden uit hun verleden uitvoerig laten bestuderen. In tegenstelling tot de jubileumboeken kenmerkend voor de traditionele bedrijfsgeschiedenis in opdracht, hebben de hieruit voortkomende, kritische studies een belangrijke bijdrage tot het wetenschappelijke debat geleverd. Naar minder dramatische onderwerpen, zoals het innovatiebeleid van het Amerikaanse chemieconcern Du Pont, is eveneens hoogstaand onderzoek verricht, waarbij Du Pont de auteurs hun academische vrijheid contractueel garandeerde. Tegelijkertijd blijven andere ondernemingen buitenstaanders de toegang tot hun archiefstukken weigeren, voor zover ze die al hebben bewaard.

A business case for business history wil bovenal deze laatste groep van firma's van het winstpotentieel van de bedrijfsgeschiedenis overtuigen. Ries Roowaan, historicus en sinds 2004 hoofd van ABN Amro's kunst- en geschiedenisafdelingen, heeft zijn argumentatie in vier delen opgesplitst. In de eerste twee moedigt hij managers aan om archiefstukken en historische artefacten te laten bewaren en ze, als vorm van dienstverlening en teken van transparantie, voor het publiek toegankelijk te stellen. Vervolgens bepleit hij het belang van bedrijfsgeschiedenis als leidraad voor het nemen van strategische beslissingen, institutioneel geheugen en potentiële inspiratiebron voor productontwikkelaars en designers. Ten vierde raadt hij bedrijven aan om hun verleden in hun communicatiebeleid uit te spelen, als middel om financieel en menselijk kapitaal aan te trekken, de sterkte van merken te vergroten en in mindere tijden op politieke steun te kunnen rekenen. In het vijfde en laatste deel van het boekje geeft Roowaan concrete aanbevelingen betreffende de taken en positionering van geschiedenisafdelingen en musea in het bedrijfsleven.

Terwijl opbouw en duidelijkheid van de argumentatie voorbeeldig zijn, kent de inhoudelijke uitwerking haar beperkingen. Bepaalde passages wekken de indruk dat de auteur een heropleving van het jubileumboek beoogt. In het gedeelte over communicatiestrategieën beweert hij bijvoorbeeld dat 'The past is, by definition, a success story: history is always a 'victors' history'. Every company that today exists is a winner; if it weren't, it would not exist. ... Every company history provides the explicit message that the company was successful in the past and the implicit message that it will probably also be successful in the future' (pp. 54-5). Wil Roowaan zijn lezers er misschien van overtuigen dat Lehman Brothers, opgericht in 1850, zijn faillissement had kunnen voorkomen door potentiële partners en overnamekandidaten op zijn lange geschiedenis te wijzen? Hadden Ford (opgericht in 1903), General Motors (1908) en Chrysler (1923) eind 2008 hun vraag naar overheidssteun op soortgelijke argumenten moeten baseren?

Het valt aan te nemen dat Roowaan bewust nuanceringen heeft weggelaten om zijn boodschap duidelijker over te brengen. Hij heeft dit bovendien zo beknopt mogelijk gedaan, door onder meer de kern van het boekje in een handvol schema's samen

te vatten en verwijzingen naar de vakliteratuur tot een minimum te beperken. Terwijl het resultaat vermoedelijk weinig bevredigend zal zijn voor de meeste lezers van dit tijdschrift, slaagt Roowaan er op die manier misschien juist wel in om zijn eigenlijke doelpubliek te bereiken.

Joris Mercelis
Universiteit Gent
Vakgroep Geschiedenis